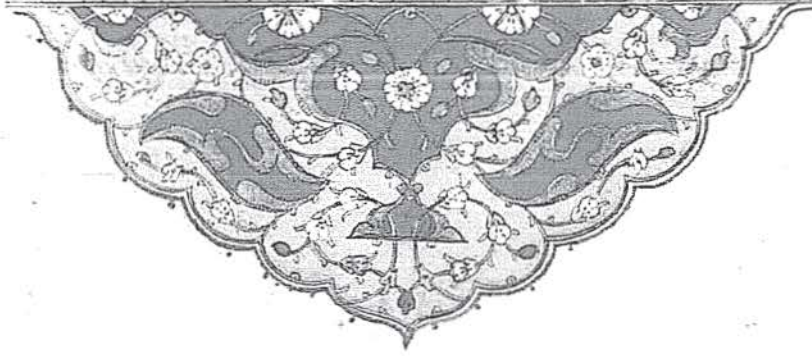

VAKIF KURAN KADINLARI

Hazırlayan
Prof. Dr. Fahmeddin Başar

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI
Ankara - 2019

ATIK VALİDE SULTAN KÜLLİYESİNDE İDARİ VE MALİ YAPI (1590-1830)

Ramazan PANTIK*

Özet

Nurbanu Valide Sultan'ın 1582'de Üsküdar'da kurduğu Atik Valide Sultan Külliyesine ait muhasebe defterleri esas alınarak hazırlanan bu çalışmada, vakfiye ve vakıf muhasebe defterlerinden elde edilen veriler ışığında vakfın yönetim ve denetim organizasyonunun idari ve mali işleyiş pratikleri üzerinde durulmuştur. Külliye'nin kuruluşundan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin teşekkül ettiği yaklaşık 250 yıllık kronolojik bir süreç ele alınmıştır. Bu süreçte dönemin mali ve iktisadi özellikleri, devlet aygıtları ile vakıflar arasındaki ilişkiler, devletin vakıflar vasıtasıyla yürüttüğü politikalar, vakıf sitelerin kurulduğu bölge ve periferisi ile olan entegrasyonu, kamu finansmanı olarak vakıfların kullanımı, sosyal ve ekonomik hayatta vakıfların icra ettiği fonksiyonlar Atik Valide Sultan Külliyesi üzerinden tarif edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Osmanlı Vakıf Sistemi, Vakıf Muhasebesi, Darüssaade Ağalığı, Atik Valide Sultan Külliyesi.

I

Osmanlı coğrafyasında kurulan bütün vakıflar temelde devletin zaman içerisinde düzenlediği idari mekanizma içerisinde vakıf kurucularının vakfiyede belirlediği ana esaslara bağlı kalınarak yönetiliyordu. Bu yönüyle vakfiyeler, vakfın diğer bütün işlemlerinde olduğu gibi vakfın kim veya kimler tarafından yönetileceği veya denetleneceği konusunda da ilk başvuru kaynağı konumundaydı.

* Vakıf Uzmanı, Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi

Osmanlı vakıfları çok geniş bir yelpazede kendisinin şekillendirdiği ve kontrol ettiği iktisadi bir faaliyet alanı yaratmıştır. Osmanlı vakıflarını idari ve mali yönden tetkik etmek için iktisadi ve idari değerlendirmelere daha elverişli farklı bir tasnife ihtiyaç olduğu aşikârdır. Bu bağlamda Osmanlı vakıfları idari ve mali denetimleri, faaliyet alanları, kaynak kullanım biçimleri, mali imkânları ve iktisadi ağırlıkları, teşkilat yapısının niteliği benzeri kıstaslarla farklı kategorilerde değerlendirilmiştir.¹

Bilindiği üzere Osmanlı coğrafyasında kurulan vakıfların tamamı üzerinde doğrudan bir devlet denetimi Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin teşekkülüne kadar vaki değildi. Bununla birlikte söz konusu vakıa vakıf kurumları üzerinde devlet mekanizmasının hiçbir idari tasarrufu olmadığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Nezaret öncesinde de bazı vakıflar üzerinde devletin sıkı bir mali ve idari nezaret erki bulunuyordu. Diğer taraftan sıradan tebaanın kurduğu, toplam vakıf sayısının çoğunluğunu oluşturan ve daha çok yerelde hayır hizmetleri yürüten vakıflar üzerinde merkezi devlet idaresinin, zorunlu olmadıkça herhangi bir denetim veya kontrol aygıtı bulunmuyordu. Bu nitelikteki vakıflardan vakfiyesi olanlar, mahalli kadı tarafından onaylanan vakfiyesindeki hükümlere göre vâkıfın soyundan gelen kimseler tarafından özerk şekilde yönetiliyordu. Devletin bu nitelikteki on binlerce vakfın varlığından çoğu zaman haberi bile olmuyordu denilebilir. Şer'i şerife ve örfe uygun olarak kurulan, merkezi yönetimin denetimi dışında kalan bu nitelikteki yerel aile vakıflarının ihtiyaç halinde denetimi ve kontrolü kadıların uhdesindedir. Ancak bu, sistemli ve metodik bir denetimden ziyade şikâyete veya talebe bağlı düzensiz ve aralıklı bir denetim mekanizmasıydı. Bu mekanizma içinde önce vakfı kuran kimse müteveli olarak vakfı yönetmeye başlıyor, devamında ardılları büyük çoğunlukla kalıtım yoluyla vakıflarını özerk bir şekilde idare ediyorlardı. Mahalli ve yerel vakıflar, merkezi bir planlamadan yoksun olmakla birlikte sorunların kaynağında çözüm ürettiklerinden, beledi teşkilatın olmadığı sanayi öncesi Osmanlı köy ve mahallelerinde hayır hizmetlerinin yerel dağılımında ve karşılanmasında etkili ve üretken olmuşlardır. Kan bağı şartına bağlı olarak özerk yönetilen mahalli ve yerel vakıfları ayrı bir tasnifte incelemek gerekir.

1 Kayhan Orbay, "Vakıfların İktisadi Etkinliği, Mali Denetimi ve İktisadi İşlemleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Vakıf ve İktisat*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2014, s. 177-182.

Böyle bir tasnifte bütçe imkânları, istihdam kapasiteleri, tarımsal ve kent-sel gelir kaynaklarının dağılımı ve çeşitliliği, bütçe hacimleri, bağlı bulunduk-ları yönetim, denetim ve kontrol sistemleri bakımından kısaca *merkezi vakıflar* olarak adlandırdığımız selatin ve vüzerâ vakıflarını ikinci sınıfta değerlendirmek gerekir. Devlet, hanedan üyelerinin kurduğu vakıflarla, üst yönetici sınıfına mensup vüzerâ, sadrazam, saray ağaları, efendiyân ve bunların kapı halkının kurduğu vakıflar, Osmanlı öncesi kurulan vakıflar ile eizze ve guzât vakıfları üzerinde daha erken dönemden itibaren sıkı bir denetim sistemi kurmuştur. Bu vakıfların yönetim ve denetimini sağlamak amacıyla çeşitli nezaret sistemleri kurulmuştur. Darüssaade ağaları, sadrazamlar ve şeyhülislamla-ra bağlı nezaretler bunlardan en meşhurlarıdır.

Daha önce ifade edildiği gibi merkezi nezarete bağlı vakıflarda atama usulüyle görev yapan mütevelliler büyük oranda saray kadrosundan ve ulema arasından seçilmektedir. Bu bağlamda Atik Valide Sultan Külliyesi de kuruluşundan 1830 senesine kadar darüssaade ağalarının nezaretinde, saray kadrosundan atanan mütevelliler eliyle yönetilmiştir.² Külliyyede 1589-1830 tarihleri arasında görev yapmış olan tespit edebildiğimiz 52 mütevelliden, 6'sı hariç tamamı saray personelinden, askeri sınıftan seçilmiştir.³ 18. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte atamalarda ağaların efendilere olan üstünlüğü sonlanmıştır. Büyük bir bölümü yine saraydaki divan-ı hümayun hâceganlarından olmakla birlikte ulema sınıfı ancak bu dönemden itibaren etkinliklerini arttırabilmiştir.

Darüssaade ağası tarafından yönetilen vakıflar incelendiğinde bu vakıfların umumiyetle sultanlar, valide sultanlar, Darüssaade ağaları ve onlara bağlı

2 Her ne kadar Evkaf-ı Hümayun Nezareti 1826 yılında kurulmuş olsa da vakıflar üzerinde hemen bir kontrol oluşturamamış, kademeli bir geçiş süreci yaşanmıştır. Atik Valide Sultan Vakfı da 1830 yılında son müteveli Hane-i Hassâdan Muhreç Mehmed Efendi'nin padişaha sunduğu arzuhal ile yönetimi nezarete geçmiştir. Buna göre Mehmed Efendi, yaşlılığı hasebiyle vakfı yönetmeye artık kudreti olmadığını gerekçe göstererek külliyyenin, emsali vakıflar gibi Haremeyn Hazinesi tarafından zapt ve idare edilmesini, kendisine de tevliyet ücreti olarak münasip bir maaş bağlanmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Mehmed Efendi'ye tevliyet bedeli olarak 4 taksitte ödenmek üzere 10.000 kuruş yıllık maaş tahsis edilmiş, külliye de Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından zapt edilmiştir. BOA, HAT 1651/51

3 Çalışmada yararlanılan muhasebe defterleri şunlardır: TS. Mad. 1334; 1395; 1781; 1174. BOA, Ev.HMH.d: 459; 493; 435; 586; 631; 672; 736; 794; 853; 914; 962; 1016; 1060; 1095; 1135; 1185; 1231; 1356; 1407; 1463; 1528; 1585; 1657; 1716; 1805; 1864; 1947; 2034; 2315; 2368; 2473; 2574; 2617; 2719; 2780; 2867; 2939; 3011; 3051; 3101; 3228; 3318; 3440; 3505; 3615; 3760; 3847; 3937; 4089; 4173; 4198; 4515; 5055; 5072; 5110; 5207; 5332; 5382; 5449; 5488; 5538; 5629; 5739; 5837; 5865; 5909; 5983; 6080; 6230; 6295; 6351; 6408; 6521; 6576; 6628; 6697; 6777; 6825; 6898; 7094;

valide sultan ve sultan kethüdaları, lalalar, hazinedar-ı şehriyari, saray ağaları, hacedan-ı Divan-ı Hümayun üyeleri gibi saraya mensup diğer kişiler ile üst yönetici bürokraside yer alan sadrazamlar, vüzera, sadrazam kethüdaları ve ulemanın önde gelenleri tarafından kurulmuş vakıflar oldukları görülür.⁴ Darüssaade ağaları tarafından yönetilen veya denetlenen vakıfların bir bölümünü de Osmanlı İmparatorluğundan önce Memlûklüler, Eyyübiler ve diğer Müslüman toplumlar tarafından Mısır, Suriye ve Arabistan coğrafyasında kurulan vakıflar; Selçuklular, Karamanoğulları ve Germiyanogulları başta olmak üzere Anadolu'da kurulan beyliklere ait vakıflar oluşturuyordu. Ayrıca gerek söz konusu medeniyetler döneminden kalan gerek Osmanlı devrinde ortaya çıkan yöneticisi kalmayan büyük vakıflar da söz konusu nezaret tarafından temsil ediliyordu. Bunların dışında İstanbul'da özellikle kadınların genelde müte-mekkin oldukları evlerini vasiyet usulüyle Darüssaade ağalarının nezaretine havale ettikleri görülür ki bu nitelikteki vakıflar da nezaretin denetlediği bir diğer vakıf grubunu oluşturur.

Darüssaade ağasının yönetimi veya denetimi altında bulunan vakıfların sayısı zamana ve idari düzenlemelere bağlı olarak değişmektedir.⁵ Denetime tabi tutulan vakıflar gerek düzenli aralıklarla kaydedilmediğinden ve zamanla yeni vakıflar eklendiğinden ve gerek nezaretler arasındaki geçişler sebebiyle

7248; 7341; 7414; 7490; 7567; 7635; 7689; 7758; 7812; 7862; 8033; 8103; 8140; 8196; 8378; 8449; 8575; 8641; 8788; 8831; 8877.

4 Sultanların özellikle Darüssaade ağalarını vakıflarına nazır olarak seçmeleri, devşirme sistemi içinde yetişen, kul statüsünde olan bu ağalar üzerinde daha güçlü meşru nüfuzlarının olması, her daim sarayda ikamet etmeleriyle gerek harem dairesi üyeleri gerek saray halkı tarafından kolay erişilebilir olması ve bu sayede gerekli işlerin seyrini sormak ve gerektiğinde iş akışını hızlandırmak gibi pragmatist ve psikolojik bazı nedenlere bağlanmıştır. Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiyede Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK, Ankara 2003, s. 189-190; Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, TTK, Ankara 2003, s. 182-183. Diğer taraftan darüssaade ağalarının kökenlerinin de bu süreçte onları plana çıkarmış olmalıdır. Zira Jane Hathaway'ın çalışmaları göstermektedir ki ağaların Mısır'ın önemli yerel güçleri üzerinde önemli bir nüfuzu vardı. Osmanlı padişahları Mısır- Kahire kanalıyla organize ettiği Haremeyn işlemlerinde Haremeyn Vakıflarının nezaretini Darüssaade Ağalarına vererek onların yerel nüfuzlarından da yararlanmışlardır. Bu durum ağalara öncelik verilmesinin daha pragmatist bir nedenini de ortaya koyar. Darüssaade ağalarının Mısır'da oluşturduğu siyasi ve mali güç dengeleri için bakınız: Jane Hathaway, "The Wealth and the Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The Waqf Inventory of Abbas Agha" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 37/4 (1994), s. 293-317; "Eunuch Households in Istanbul, Medina and Cairo during the Ottoman Era", *Turcica*, 41 (2009), 291-303; *Osman Sarayı'nın En Ünlü Harem Ağası: Hacı Beşir Ağa*, Çeviri: Hazal Yahn, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

5 Örneğin *Tarih-i Raşid ve Zeyli*'ne göre 1716 senesinde Sunullah Efendi'nin evkaf müfettişliğine

tam sayısını tespit etmek her zaman mümkün değildir. 1668 tarihli bir muhasebe defterine göre dönemin Darüssaade ağası Abbas Ağa'nın nezareti bünyesinde 112'si İstanbul, 37'si Rumeli, 17'si Mısır ve 164'ü de Anadolu'da olmak üzere toplamda 330 vakıf bulunuyordu.⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki çeşitli defter fihristleri üzerinden yapılan bir çalışmadaki⁷ verilerin derlenmesinden öyle anlaşılıyor ki Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluşundan hemen önce Darüssaade Ağalığı/Haremeyn Nezareti'nin denetiminde yaklaşık 550 vakıf bulunuyordu.⁸ Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasından kısa bir zaman önce nezareti sadrazamlığa bağlı vakıflar için düzenlenen bir muhasebe defterine göre ise nezaret bünyesinde yaklaşık 200 vakıf vardı.⁹ 1790'lardan 1813 yılına kadar sadrazama bağlı vakıfların aralıklı muhasebelerini içeren bu defterde vakıflar kuruldukları veya hayratları bulunan mahalle, semt,

atanması bahsinde, darüssaade ağalına bağlı birçok selatin vakfı son birkaç yıldan beri parça parça Sadr-ı Ali Nezaretine bağlanmış, nezareti değiştirilen vakıfların Haremeyn Muhasebesindeki kayıtları Sadr-ı Ali Nezaretine bağlı Küçük Evkaf Kalemine taşınmış ve Muhasebe-i Evkaf adında yeni bir daire oluşturulmuştur. Raşid Mehmed Efendi-Çelebizade İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, II, Hazırlayanlar: Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2003, s. 974.

- 6 TSMA.d. 3887/1,2,3; Aynı defteri inceleyen Ülkü Altındağ, Mısır'da kayıtlı çoğunluğu deşişe vakfı olan 17 adet vakfı listeye dahil etmediğinden 313 sayısını verir. Bkz. Ülkü Altındağ, "Darüssaade", *DİA*, 9, s. 2 (1-3); Ahmet Arslantürk-Kadir Aslanboğa, 1668-1670 (H.1079-1080) Yıllarında Darüssaade Ağası Nezaretindeki Vakıflarla İlgili Bazı Arşiv Kayıtları, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 34, 2015, s. 19.
- 7 Beyhan Hacıömeroğlu, *Bir Yönetim Biçimi Olarak Haremeyn Evkaf İdaresi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınlanmamış Vakıf Uzmanlık Tezi, Ankara 2017.
- 8 Darüssaade ağası tarafından yönetilen ve denetlenen vakıflardan bazıları şunlardır: Sultan Orhan Vakfı, Sultan Çelebi Mehmed Vakfı, Sultan Murad Vakfı, Haseki Sultan Vakfı, Kanuni Sultan Süleyman Kudüş ve Şam Vakfı, Yavuz Sultan Selim'in Şam Vakfı, Atik Valide Sultan Vakfı, Mahpeyker Kösem Valide Sultan Vakfı, Gülnüş Emetullah Valide Sultan Vakfı, Sultan Bayezid'in Edirne ve Amasya Vakfı, Hatuniye Vakfı, Seyyid Battal Gazi Vakfı, Ebu İshak Kazerüni Vakfı, Bursa Ulu Camii Vakfı, Emir Sultan Vakfı, Şeyh Abdülkadir Geylani Hama, Halep ve Bağdat Vakfı, Habibü'n-Neccar Vakfı, Nureddin Zengi Vakfı, Sultan Gavri Vakfı, Sultan Çakmak Vakfı, Sultan Kayıtbay Vakfı, Akbay Seyfi Vakfı, Sultan Kayıtbay Vakfı, Karamanoğlu İbrahim Bey Vakfı, Karamanoğlu Yakup Bey Vakfı, Germiyanoglu Yakup Çelebi Vakfı, Sultan Alaeddin Vakfı, Sadreddin Konevi Vakfı, Mevlana Celaleddin-i Rumi Vakıfları, Gedik Ahmed Paşa Vakfı, Mahmud Paşa-yı Veli Vakfı, Gazi Süleyman Paşa Vakfı, İvaz Paşa Vakfı, Davud Paşa Vakfı, Yemişçi Hasan Paşa Vakfı ... BOA, Ev.HMH.d kodlu 500-2500 arasında kayıtlı defterler ile VGMA: Haremeyn Ağalar Defteri: 14, VGMA: Haremeyn Mukataa Defterleri: 30, 31, 32, 33; VGMA: Haremeyn Efendiyan Defteri 103; VGMA: Haremeyn Paşalar Defteri: 106; VGMA: Defter-i Paşayan ve Ağayan ve Havatin ve Gayrihi: 435; VGMA: Haremeyn Atik: Sultanlar ve Havatin ve Paşalar ve Saire: 437 numaralı defterlerden derlenmiştir.
- 9 Nezareti sadrazama bağlı vakıflardan bazıları şunlardır: Sultan Murad Hüdavendigâr'ın Bursa

şehir bilgileri ve vakfın meşhur isimlerinin kaydedildiği önemli bir envanter niteliğindedir.¹⁰ Nezaret ettikleri vakıf sayıları itibariyle üçüncü sırada yer alan şeyhülislama bağlı yaklaşık 85 vakıf tespit edilmektedir.¹¹

Nazırların yönettikleri vakfın niteliğine bağlı olarak iki ana esas görevleri bulunuyordu. Bunlardan biri denetim diğeri ise yönetim göreviydi. Merkezi denetime tabi vakıflarda Darüssaade ağasının yönetimindeki vakıfların bütçe fazlası doğrudan Darüssaade ağasının kontrolündeki Haremeyn Hazinesine aktarılıyordu. Başta bütün sultan, valide sultan ve yöneticisi münkariz olan Haremeyn'e bağlı bütün vakıfların yılsonu gelir-gider hesabı görüldükten sonra kalan paraları avaid-i hümayun, ceyb-i hümayun, mevacic-i havatin gibi çeşitli adlar altında Haremeyn Hazinesinde muhafaza edilirdi. Gelir fazlası doğrudan merkeze aktarılan vakıflar üzerinde Darüssaade ağasının denetim ve yönetim yetkisi birlikte bulunuyordu. Darüssaade ağası öncelikle, sarayın

Vakfı, Fatih Sultan Mehmed'in Fatih Külliyesi ve Eğriboz Vakfı, Sultan Selim-i Kadim Vakfı (I. Selim), Kanuni Sultan Süleyman'ın Süleymaniye Külliyesi Vakfı, Sultan Alaeddin bin Osman Bey Vakfı, Gazi Evrenos Bey'in Yenice-i Vardar, Gümülcine ve Siroz Vakıfları, Gazi Mihâl Bey'in Edirne Vakfı, Gazi Ali Bey Vakfı, İsfendiyarzade Mahmud Bey Vakfı; İsfendiyarzade Hacı Ahmed Paşa Vakfı, Veziriazam Pertev Paşa Vakfı, Pargalı Makbül İbrahim Paşa Vakfı, Cağalzade Rüstem Paşa Vakfı, Zal Mahmud Paşa Vakfı, Şemsi Ahmed Paşa Vakfı, Kaptan Hayreddin Paşa Vakfı, Sokullu Mehmed Paşa Vakfı, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Vakfı, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, İsmihan Sultan Vakfı, Şah Sultan Vakfı, Mihrimah Sultan Vakfı, Ayşe Sultan Vakfı, Şehülislam Hamid Efendi Vakfı, Fatih'in Mimarbaşı Mimar Ayas Vakfı, Şeyh Emin Nureddin Vakfı, Hüseyin Kethüda Vakfı, Baba Nakkaş Vakfı, Ümmühani Hanım binti Ahmed Paşa Vakfı, Hanife Hatun Vakfı, Zeynep Hatun Vakfı, Nevbahar Emine Hanım Vakfı, Fatma Hatun binti Abdurrahman Vakfı, Hatice binti Hacı Mehmed Vakfı, Seyyid Yahya Vakfı, Haseki Mustafa Ağa Vakfı.

10 BOA: Ev. HMH.d 6333. Defterin ilk vakıf kaydı şöyle başlamaktadır: "*Muhasebe-i mahsûlât ve ihracât-ı evkâf-ı şerif-i mekteb-i latif ve sebilhane ve çeşme-i müinif-i merhûm Câbi el-Hac Mehmed Emin Efendi, Defterdar-ı Şıkkı Evvel-i sâbık der nezd-i Cami-i Şehzade Sultan Mehmed der Mahalle-i Molla Hüseyin der İstanbul, an zaman-ı Ali Bey Efendi, an Hâcegân-ı Divân-ı Hümayun ve evlâd-ı vâkıf ber-vech-i meşruta müteveli-i vakf-ı şerif-i mezbûre der huzur-ı şer'-i şerif, vacib-i an gurre-i M. sene 1218 ilâ gaye-i Z. Sene 1222. Der Nezâret-i Hazret-i Sadr-ı Âli.*"

11 VGMA: Hzn.105. Nezareti şeyhülislama bağlı olan vakıflardan bazıları şunlardır: Sultan Bayezid Han-ı Veli Vakfı, Selçuk Sultan Vakfı, Şeyhülislam Ebussuud Efendi Vakfı, Şeyhülislam Feyzullah Efendi Vakfı, Şeyhülislam Ankaravi Mehmed Efendi Vakfı, Şeyhülislam Seyyid İbrahim Efendi Vakfı, Şeyhülislam Ahmed Efendi Vakfı, Kılıç Ali Paşa Vakfı, Çorlulu Ali Paşa Vakfı, Kaymak Mustafa Paşa Vakfı, Cezayirli Gazi Hasan Paşa Vakfı, Veziriazam Sinan Paşa Vakfı, Nişancı Mehmed Paşa Vakfı, Zaviye-i Şeyh İsa Vakfı, Halveti Şeyhi Mehmed Efendi Vakfı, Şeyh Yusuf Efendi Vakfı, İmam el-Hac Mehmed bin Yusuf Vakfı, Şeyhül-kurra Seyyid Mehmed Emin Efendi Vakfı, Sivasî Şeyh Abdülmecid Efendi Vakfı, Vanî Seyyid el-Hac Ahmed Efendi Vakfı, Zaviye-i Nakşibendiyye-i Veli Şeyh Seyyid el-Hac Ahmed Efendi Vakfı.

içinden Divan-ı Hümayun hâceganlarından, dergah-ı ali çavuşlarından/müteferrikalarından, silahşoran-ı hazret-i şehriyariden veya yönetim kademesinin diğer üyelerinden birini müteveli olarak padişaha arz eder, gerekli oluru aldıktan sonra ilgili kişiyi müteveli olarak atardı. Merkezden atanan müteveli, meşrutiyet üzere müteveli olanlardan farklı olarak vakıfla alakalı bütün idari işlemlerini Darüssaade ağasının izni ile gerçekleştirirdi. Cihat atamaları, vakıf mallarının icareteyn veya mukataa ile kiraya verilmesi veya istibdâlinde, vakıf hayratlarının bakım, onarım veya restorasyonunda, vakıf hesaplarının denetiminde veya vakfa yeni gelir aktarımında Darüssaade ağası bütün süreçleri yakından takip ederdi. Merkezi denetime bağlı vakıflar çağdaş vakıflara göre gerekli izinlerin, hüccetlerin ve olurların alınmasında veya hinta baha yardımı, taam yardımı veya bakım ve onarım yardımı gibi çeşitli hazine yardımı alınmasında, vakfa yapılan müdahalelerin önlenmesinde, çeşitli harç ver vergi muafiyeti alınmasında nazırların sultana yakınlıkları vesilesiyle daha avantajlı konumdaydılar. Eyalet ve sancaklarda Darüssaade ağasına bağlı çalışan Haremeyn Evkafı mütevellileri ve Haremeyn Evkaf müfettiş vekilleri denetledikleri ve yönettikleri vakıfların sorunlarını yerinden tespit ederek sorunları en kısa yoldan nazıra iletirlerdi. Nazır tarafından arz edilen konularda padişah; kadı, beylerbeyi, Haremeyn Müfettişi ve Sadrazama hitaben yazdığı hüküm ve fermanlarla söz konusu bütün vakıfların asıl mütevellisi olarak sorunun üst kademeden çözümüne yönelik tedbirler alabiliyordu.¹² Merkezi nezarete bağlı vakıfların bu ayrıcalıklı niteliği diğer vakıflar karşısında onları avantajlı bir konuma yükseltiyordu. Diğer taraftan Haremeyn vakıflarının gelirlerini artırmak, muhafaza etmek ve emniyete almak için Darüssaade ağaları da kendi siyasi güçlerini kullanarak bazı paşaların atanmasına doğrudan müdahil olmuşlardır.¹³

12 III. Murad'ın Rum Beylerbeyine, Defterdarına ve Hatuniye Vakfına bağlı yerlerin kadılarına 1586 tarihli fermanı: TSMA: E. 9297/16; Diyarbekir Beyi ve Kadısına ve Haremeyn mütevellisine hitaben 1588 tarihli ferman: TSMA: E. 5217/13; Haremeyn evkaf reayasının tekalif ve avarız vergisinden muaf tutulmalarına dair Vize Kadısına, Rumeli Sancak Beylerine ve kadılarına gönderilen 1589 tarihli hükümler: TSMA: E. 5217/15, E. 6896/18; Amasya'da Haremeyn karyesine Sivas Defterdarınca yapılan müdahalenin önlenmesi amacıyla Amasya Sancak Beyine, Haremeyn Müfettişine ve Haremeyn Evkaf Mütevellisine hitaben yazılan 1594 tarihli hüküm: TSMA: E. 9287/2. Benzer diğer hükümler için bakınız: *Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu: Fermanlar, I. Fasikül*, Hazırlayanlar: İsmail Hakkı Uzunçarşılı-İbrahim Kemal Baybura-Ülkü Altındağ, Yayına Hazırlayan: Ülkü Altındağ, TTK Yay., Ankara 1985 ve *Hükümler-Beratlar, II. Fasikül*.

13 Osmanlı Sarayının en güçlü darüssaade ağası olan Hacı Beşir Ağa'nın (1717-1749) Hekimoğlu Ali Paşa'yı Haremeyn Vakıflarına ait gelirlerin düzenlenmesi ve sorunların çözülmesi bağlamında Mısır'a vali olarak atanmasını organize etmesi bu bağlamda okunabilir. Bkz. Jane

Darüssaade ağaları Çarşamba günü nezaretleri altındaki vakıfların yönetim ve denetim işlemleriyle alakalı olarak başta evkaf müfettişi efendiler, Haremeyn mütevellisi, Haremeyn Evkaf muhasebecisi, mukataacısı, kisedarı ve yazıcısı, ruznameci, reisülküttap, büyük ve tezkireciler ve divan kâtipleri gibi memurlarla Topkapı Sarayının ikinci avlusunda kendi dairelerinde divan tertip ederlerdi.¹⁴ Divanda, başta vakıflara temlik suretiyle verilen büyük mukataaların emanet, iltizam veya malikâne usulüyle kiraya verilmesi meselesi, vakıf gayrimenkullerinin kiraya verilmesi, istibdâli, ferağ, intikal ve mahlûlât konuları, vakıfların yılsonu hesaplarının denetimi ve onaylanması, gerekli azil ve atama işlemleri gibi birçok konu ele alınır. Divanda alınan kararlar padişahın oluru alındıktan sonra icraya konulurdu.

Devletin merkezi büroları tarafından denetlenen ikinci vakıf grubunu devletin daha çok temlik suretiyle miri araziden gelir tahsis ettiği idarecilerin ve onlara bağlı çeşitli mülhakatların vakıfları oluşturuyordu. Ancak bunlar üzerindeki tasarruf yönetimden ziyade denetimsel bir nitelik taşıyordu. Nezaretin denetim yetkisini kullandığı vakıflarda müteveli, başlangıçta vakfı kuran kimsenin kendisi olmakta, sonra *ber-vech-i meşrûta*¹⁵ kaidesi üzerine vakfiye şartına bağlı kalınarak daha çok vakıf kurucusunun çocukları, torunları vb. kişilere veraset yoluyla geçmektedir. Devlet bu vakıfların müteveli seçimine karışmaz, vakıf tarafından bildirilen yönetici vasıflarını taşıyan kişiyi müteveli olarak atardı. Muhasebe denetiminde herhangi bir usulsüzlüğü tespit edilmeyen mütevelliler gerekli olmadıkça azledilmezler, kendi istekleriyle görevi bırakmadıkça ölünceye kadar müteveli kala-

Hathaway, *Osman Sarayı'nın En Ünlü Harem Ağası: Hacı Beşir Ağa*, Çeviri: Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 72-74.

14 Hazerfan Hüseyin Efendi, *Telhisül-Beyân Fi Kavânin-i Âl-i Osman*, Hazırlayan: Sevim İlgürel, TTK, Ankara 1998, s. 57, 59; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK, Ankara 2014, s. 164-66; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988, s. 249-261; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 743; Mustafa Güler, *Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. Yüzyıllar)*, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2011, s. 239. Sadrazama bağlı vakıfların denetimleri için oluşturan divan daha çok paşa sarayında sadrazamın işlerinin yoğunluğu nedeniyle birinci vezir, sadrazam kethüdası veya reisülküttaplar başkanlığında görüldü. Sadrazamın yaklaşık 1000 kişilik memur maiyeti vardı, 18. Yüzyılın ortalarında sadece sadrazam kethüdasına bağlı olarak çalışan 30 kâtibin varlığı (*Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 168-173, 258) nezaret bünyesinde vakıf işlemlerini yürüten büyük bir dairenin de faaliyette olduğunu gösterir.

15 *Meşrûta müteveli* ya da *meşrûta müteveli* vâkıfın idaresi kapsamında yapılan atamayı ifade eder.

bilirlerdi. Mütevellinin vakıf personelinin iş akşının takibi, gelirlerin toplanması, masraflara yönelik gerekli harcamaların yapılması, gerekli bakım ve onarımların yapılması, muhasebenin hazırlanması gibi çeşitli görevleri bulunuyordu. İdari kararların birçoğu için nazıra danışmak zorunda olan müteveli bazı kararların olurlarını ancak dörtlü kararname diyebileceğimiz bir sistem dâhilinde alabiliyordu. Mütevellinin soyunun münkariz olması durumunda vakıf, nâzırın yönetimine geçer, nezaretin belirlediği yeni bir müteveli atanırdı.

Görüldüğü gibi merkezi nezarete bağlı ve merkezden müteveli atılarak yönetilen vakıflar üzerinde devletin çok sıkı bir denetimi söz konusuydu. Dolayısıyla bu vakıflar “Devlet yönetiminden bağımsız”, “Devlet içinde devlet meydana getirmekten”¹⁶ oldukça uzaktırlar. Bilakis aldıkları bütün önemli kararlarda devlet yönetimine hesap vermek zorundadırlar. Vakıf hesabından nezaretten izinsiz hiçbir harcama gerçekleştirilemez, bütçe fazlası üzerinde tasarrufta bulunulamaz, artan fazla paralar merkezi hazineye aktarılırdı. Güçlü bir denetim aracı olan muhasebe kayıtları bunun en büyük göstergeleridir. Uzmanlaşmış bir görevli kadrosu tarafından her yıl düzenli olarak tutulan muhasebelerin denetlenmesi, kayıtların birbirleriyle tutarlılığının kontrolü, doğruluğun ve güvenilirliğin bir göstergesi olarak denetim ve yönetim erkinin etkin bir şekilde devreye sokulduğunu teyit eder.

II

Merkezi vakıflar devasa bütçeleri idare ediyorlardı. Her biri müstakil ekonomik üniteler şeklinde organize olan bu vakıflar, kuruldukları bölgelerdeki sosyal, kültürel ve dinî yaşamın ihtiyaç duyduğu bir hizmeti icra etmekteydiler. Bu hizmetlerden bazıları idari yönlendirmelerle hizmetin türü, bölgesi ve tahsis edilecek olan gelir ünitelerinin önceden belirlendiği külliye, imaret, hastane yapmak ve işletmek gibi mali külfeti yüksek olan girişimlerdi. Her vakıf bu nitelikteki bir imar ve altyapı hizmetini kurmaya yeterli sermaye ve vizyona sahip değildi. Külliye benzeri büyük iktisadi girişim gerektiren yapıların inşa ve ikamesini temin elbette vizyon, güçlü mali yapı, belirli bir bütçe seviyesinin sürdürülebilmesi, önemli bir gelir kaynağının vakfa özgülenmesi, kaynakların etkin yönetilmesi ve kamu finansmanını zorunlu kılıyordu. Merkezi vakıflar

16 Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, I, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, TTK, Ankara 1990, s. 161-62.

büyük mali girişim gerektiren yapıların hem inşasında hem de vakıf hizmetlerinin kesintisiz devamı için gereken kaynak transferinde kamu finansmanınca önemli ölçüde desteklenmişlerdir.

Merkezi büyük vakıfların kent merkezlerinde çok sayıda çatılı ve çatısız mülkleri olmakla birlikte ana gelir kaynağının yaklaşık %70-80'i tarıma dayalı zirai gelirlerden meydana gelmekteydi. Bu vakıflar, Osmanlı coğrafyasının değişik bölgelerine yayılmış çok sayıdaki vakıf köylerinden müteşekkil mukataa birimlerinden tahsil ettikleri gelirlerini yönetim merkezlerinde toplamakta ve buradan önce kent merkezine, sonrasında periferisine merkezden dışarıya doğru yeniden dağıtımına tabi tutmaktaydılar. Vakıfların söz konusu yeniden-dağıtımcı fonksiyonu istihdam, maaş ödemeleri, sosyal güvenlik hizmetleri, altyapı ve imar faaliyetleri, dini hizmetler, sağlık hizmetleri, kent ticaret ve iktisadî hayatı için gerekli olan her türlü işletmelerin inşa ve sürekliliğinin temini gibi ücretli ve ücretsiz olarak sunulan bir dizi kamusal faaliyetleri kapsıyordu.

Bütçe imkânları itibariyle 19. yüzyıla kadar en büyük valide sultan vakfı olma özelliğini taşıyan Atik Valide Sultan Külliyesi¹⁷ III. Murad'ın annesi, II.

17 Nurbanu Valide Sultan Vakfı'nın, Atik Valide Sultan Vakfı veya Üsküdar'daki meşhur külliyesinin Atik Valide Sultan Külliyesi adıyla anılması hususundaki umumî görüş Sultan III. Ahmed'in (1703-1730) annesi Gülnüş Emetullah Valide Sultan'ın (ö. 1127/1715) Üsküdar iskele meydanına yeni bir külliye yaptırması gerekçe gösterilmiştir. (Bkz.: M. Baha Tanman, "Atik Valide Sultan Külliyesi", TDVİA, 4, İstanbul 1991, s. 68-73; Tahsin Yazıcı, "Üsküdar", *İslâm Ansiklopedisi*, 13, MEB Yay., İstanbul 1986, s. 129-131; Aptullah Kuran, *Mimar Sinan, Hürriyet Vakfı Yay.*, İstanbul 1986, s. 175) Ancak belgelerde Gülnüş Emetullah Valide Sultan Külliyesi'nin inşasından en az yarım asır önce de Nurbanu Valide Sultan Vakfı'nın "Atik Valide Sultan Vakfı" veya "Atik Valide Sultan İmaretî" ismiyle anıldığını görmekteyiz. Arşiv kayıtlarına göre vakıf 1663 yılına kadar eski anlamına gelen "atik" ön adı kullanılmadan "Valide Sultan Vakfı", "Valide-i Sultan Murad Han Vakfı" gibi isimlerle anılmaktadır. Vakıf ancak bu tarihten sonra "atik" ön adıyla birlikte anılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Nurbanu Valide Sultan Vakfı'nın, Atik Valide Sultan Vakfı olarak adlandırılmasını Gülnüş Emetullah Valide Sultan'ın yeni bir külliye yaptırmasıyla açıklayan görüşler tekrar gözden geçirilmelidir. Atik Valide Sultan Vakfı'nın "atik" sıfatını Eminönü'de inşaatı güç de olsa bitirilen Yeni Cami Külliyesi'nin tamamlanmasıyla aldığı kanaatindeyiz. Zira Safiye Sultan tarafından yapımına başlanılan Yeni Cami Külliyesi, Hatice Turhan Valide Sultan'ın çabalarıyla yaklaşık 70 yıl sonra 1663 yılında tamamlanabilmiştir. Bu külliyenin hizmete açılış yılı ile Nurbanu Valide Sultan Vakfı'nı "Atik Valide Sultan Vakfı" olarak adlandıran ilk belgenin 1663 senesine ait olmasının yanında Yeni Cami Külliyesi'nin tamamlanmasını sağlayan Hatice Turhan Valide Sultan'ın vakfiyesinin de aynı yılda tanzim edilmesi görüşümüzü kuvvetlendirmektedir. Hatice Turhan Valide Sultan'ın Receb 1073/Mart 1663 tarihli vakfiyesi, VGMA, 774: 112/29.

Selim'in eşi Nurbanu Valide Sultan (1530? - 991/1583)¹⁸ tarafından 1570-79 yılları arasında yaptırılmış bir Mimar Sinan eseridir. Vakfiyesi Rebiülâhîr 990/ Nisan-Mayıs 1582¹⁹ tarihinde tanzim edilmiştir.

Sanayi devrimi öncesinde Osmanlı Devletinde de çağdaşı Avrupa Devletleri gibi üretim-tüketim, istihdam, mal ve hizmetlerin mübadelesi, tasarrufu vb. bütün iktisadi sistem doğrudan veya dolaylı olarak büyük ölçüde zirai ekonominin dayandığı topraktan sağlanıyordu. Vergi esasına dayalı zirai-kırsal gelirler merkezi büyük vakıfların ekserisinde olduğu gibi Atik Valide Sultan Külliyesi için de en büyük gelir birimiydi.

18 Nurbanu Sultan'ın kökeni ve kimliği kendi döneminde dahi bir muamma olmuş ve henüz bu muamma aydınlatılmış değildir. Genel kanı onun daha çocukken kaynaklara göre 7 veya 10 yaşında iken büyük ihtimalle Barbaros Hayrettin Paşa tarafından esir alınıp İstanbul'a getirildiği ve Şehzade Sultan Selim'in haremine girdiği yönündedir. Nurbanu Sultan'ın etnik kökeni ve kimliği hakkında farklı spekülasyonlar olmakla birlikte iki görüş ön plana çıkmaktadır. Emilio Spagni tarafından temsil edilen birinci görüşe göre Nurbanu Sultan, Venedikli bir asilzade olan ve Ege Denizi'nde Kiklad takımadalarından Paros Adası'nın yöneticisi Nikola Venier'in kızı olarak dünyaya gelmiştir. Orijinal adı Cecilia Venier'dir. Ettore Rossi tarafından ileri sürülen diğer görüşe göre Nurbanu Sultan, Korfu Adası'nın valisinin kızıdır ve kendisini bu adaya götüren bir gemiden esir alınmıştır. (Benjamin Arbel, "Nûr Bânû (1530-1583): A Venetian Sultana?", *Turcica*, sayı 24, 1992, s. 241-259. Bu çalışmanın çevirisi için bkz.: Betül İ. Arğıt, "Nûr Bânû (1530-1583): Venedikli Bir Sultan?", *Belleten*, LXXIII, Sayı: 266, Nisan 2009, s. 201-2019) Mevcut bilgiler onun gerçek kimliğini aydınlatmada yetersiz kalmakla birlikte literatürler de daha çok Venedikli kimliği ön plana çıkmaktadır. Şehzade Selim'in haremine ne zaman girdiği bilinmemekle beraber, 953 (1546) yılında Selim'in şehzade sıfatıyla Manisa'da bulunduğu esnada oğlu Murad'ı dünyaya getirmiştir. 974'te (1566) yaşayan tek varis Şehzade Selim'in Sultan II. Selim olarak tahta çıkmasıyla valide sultan olmuştur. Oğlu Sultan III. Murad'ın 1574 senesindeki cülusundan sonra saraydaki konumu daha da güçlenmiş ve Valide Sultan olarak gücü artmıştır. Bu yıllardan itibaren vakıf işlerine ağırlık veren Nurbanu Valide Sultan'a oğlu III. Murad tarafından kendisine temlikname yoluyla İstanbul, Anadolu ve Rumeli bölgesinde çeşitli mukataa birimleri tahsis edilmiştir. Valide Sultan vakıf inşaat işlerini bizzat yakinen takip etmiş, hatta Rumeli bölgesinde kendisine tahsis edilen Yanbolu, Rodoscuk, Karınabad gibi mukataa birimlerini ziyaret etmiştir. Üsküdar'da inşa ettirdiği Atik Valide Sultan Külliyesi ile tanınan Nurbanu Valide Sultan 1582 yılında vakfına son şeklini vermiş ve Rebiülâhîr 990 tarihinde vakfiyesini düzenledikten yaklaşık 20 ay sonra 22 Zilkade 991 (7 Ağustos 1583) yılında vefat etmiştir. Kabri Ayasofya Camisinde eşi Sultan II. Selim'in yanındadır. Bkz. Benjamin Arbel, "Nûr Bânû (1530-1583): A Venetian Sultana?", *Turcica*, sayı 24, 1992, s. 241-259; İlhan Şahin, "Nurbânû Sultan", *DİA*, Cilt: 33, İstanbul 2007, s. 250-51; Necdet Sakaoğlu, "Nurbanu Sultan", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt: 2, YKY, İstanbul 2008, s. 373-74; Abdülkadir Özcan, "Nurbanu Sultan", *Üsküdar'lı Meşhurlar Ansiklopedisi*, Editör: Âlim Kahraman, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2012, s. 294; Leslie P. Pierce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford University Press, 1993.

19 VGMA: 1426: 1/1

Oğlu III. Murad (1574-1595) tarafından temlikname²⁰ ile kendisine verilen *Yeni-il Hassı* on sekizinci yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık 3.000.000 akçe gelir sağlayarak külliyeenin en büyük zirai varidat kalemini oluşturuyordu. Yeni-il Hassı, vakfa ait daha sonraki belgelerde, konargöçer Halep Türkmenlerinin yaylak yeri olması nedeniyle *Türkmanân-ı Halep Hassı* ismiyle de anılmıştır.²¹ Muhasebe kayıtlarına göre vakfın en büyük mukataasıdır. Vakfın diğer mukataa birimlerini Rodoscuk Kazasına bağlı Gaziođlu ve Husunlu köyleri, Yanbolu Kazasına tabi Çođoba ve Yeniköy, Çömlek Kazasında Bozacı, Hamzaviranı, ve Domuzlu köyleri, Zađra-i Atik Kazasında Ayvalı, Arizli, Çavuşlu ve Sekban köyleri, Karın-âbâd Kazasında Tilkiköy ve Yeniköy, Şumnu Kazasında Doşova ve Akdere, Yenipazar Kazasında Eskiköy ve Kanlıova köyleri oluşturmaktadır.

Külliyeenin kurulmasıyla adını alan Üsküdar Yeni Mahalle, Atik Valide Sultan Külliyesinin kuruluş yeri ve idare birimi olmasının yanı sıra vakfın kentsel gelir kaynaklarının da üssü konumundaydı. Üsküdar'da iki han, iki hamam, bekâr odaları on bir debbağhane, iki şemhane, iki mezbahane, yetmiş dokuz adet dükkân, bütün vergileri vakfa ait olan at pazarı ve Yeni Mahalle'de ikamet eden gayrimüslimlerin cizye ve ispence vergileri ile mahallenin bütün muhalifat gelirleri bu bölgedeki kentsel gelir kaynaklarındandı. Üsküdar dışında İ-

20 Temlik, temlikname veya temlikname-i hümayunun esası kamuya (devlete) ait vergi türü kaynaklarının sultanın idari tasarrufu ile vakıflara devredilmesine dayanmaktadır. Vakfa tahsis edilen arazinin kuru mülkiyeti değil reayanın devlete ödemekle yükümlü olduğu örfi ve şer'i vergilerdir. Yani vakfa tahsis edilen, tımar sisteminde miri toprağı işleyen reayanın devlete ödemekle yükümlü olduğu vergilerdir. Dolayısıyla 1858 Arazi Kanunnamesinde açıkça ifade edildiği gibi vakıf ve miri toprak ayrımı vergi gelirlerinin tahsis biçimine dayanmakta olup mülkiyet söz konusu değildir. Mülkiyet sultan ve reayanın yedindedir. Vakıflara tahsis edilen bu nitelikteki vakıf topraklar 1925'te Âşârın İlgası Yerine İkame Edilecek Mahsûlât-ı Arziyye Vergisi Hakkındaki Kanun ile öşür vergisinin kaldırılmasıyla son bulmuştur.

21 Külliyeenin en büyük mukataa gelir kaynağı olan Yeni-İl Hassı, Darphane tarafından 1779'da devletin giderlerine gelirleri kafi gelmediğinden yeni kaynak yaratma gerekçesiyle esham ile ihale edilmiştir. Buna göre mukataanın vakfiye şartı gereği bütün masrafları düşüldükten sonra 32.000 kuruş faizi olduğu görülmüştü. 32.000 kuruş faiz 16 sehme bölünmüş ve her sehime 10.500 kuruş bedel mukabilinde satışa arz edilmiştir. Tüm sehimler satıldığında 168.000 kuruş gelir sağlanacaktı. Dođal olarak ihaleye konu edilen mukataa bir vakıf mukataası olduğundan elde edilecek toplam hasılatın da vakıflara harcanmak üzere Haremeyn Hazinesine teslimi gerekirdi. Ancak mali sıkıntılar nedeniyle elde edilecek paranın bu defalığına Hazine-i Amire'ye verilip, maaş ödemelerinde kullanılması kararlaştırılmıştı. Yavuz Cezar, *Osmanlı Mali Tarihinde "Esham" Uygulamasının İlk Dönemlerine İlişkin Bazı Önemli ve Örnek Belgeler*, *Toplum ve Bilim*, Kış 1980, s. 124-143; *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 82; BOA, Cevdet Maliye: 27511

tanbul'un diğer ticari üst bölgelerinde de yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Çemberlitaş'taki Dikilitaş Hamamı ve Ayakapısı'ndaki Havuzlu Hamam bunlardan en meşhurlarıdır. İstanbul'da kent içinde gelirlerin toplandığı yaklaşık iki yüz elli adet taşınmaz yer almaktadır.

Vakfın sanayi ve ticari işletmeleri külliyesinin kurulduğu, bir nevi vakfın yönetim merkezi olan Üsküdar Yeni Mahalle semtinde toplanmıştır. Yeni Mahallenin dışında ekonomik faaliyetlerin en yoğun olduğu İstanbul'un çeşitli semtleri de unutulmamış hamam, dükkân, mum imalathanesi, kiralık odalar, depolar, değirmenler gibi işletmelerle vakıf yatırımı kentin farklı bölgelerinde şubeleşmiştir. Külliyesinin farklı birimlerinde ihtiyaç duyulan hammaddelerin teminine yönelik, külliyesinin kurulduğu Üsküdar'ın yakın çevrelerine çiftlikler, eğrekler, su havzaları, bağ ve bahçeler konumlandırılmıştır. Tarımsal gelir birimleri İstanbul'un dışında iki önemli merkezde toplanmıştır. Zirai gelir ünitelerinin bir bölümü Rumeli bölgesinde Rodoscuk, Yanbolu, Zağraeski ve Karinâbâd kazalarında vakfa tahsis edilen köylerden meydana gelmektedir. Önemli bir bölümünü ise Eyâlet-i Rûm'da kain Yeni-il veya Türkmanân-ı Halep Hassı oluşturmaktadır.

Külliyesinin muhasebe defterlerinin incelenmesinden tablo 1'deki muhasebe formülasyonu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 1
Muhasebe Defterlerinin Genel Yapısı ve Formülasyonu

Değerler	Simge	Formül
Asl-ı mâl fi sene-i kâmile maa bakıyye-i muhasebe-i sene-i mâziye:	x	
Muhasebe-i sene-i mâziye:	y	
Cari Yıl Geliri:		$x-y=A$
A-Anî'l-mahsûlât: ma'a emvâl-i müteferrika-i mezkûrîn:	A	$A=i+ii+iii$
i-Anî'l-müşâherât:	i	
ii-Anî'l-mukata'ât:	ii	
iii-An emvâl-i müteferrika-i mezkûrîn:	iii	
Masraflar:		
B-Vuzî'a min zalike:	B	$B=1+2$
1-El-vezâif:		

2-El-ihrcât maa merammât-ı mezkûrîn:	2	2=a+b+c+d+e
a) Be-cihet-i harc-ı matbah-ı mezkûrîn:	a	
b) İhracat-ı sâire-i mezkûrîn:	b	
c) Anî'l-ücurât-ı mezkûrîn:	c	
d) Edâ-i taam bahâ-i mezkûrîn:	d	
e) Anî'l-merammât:	e	
f) El-bâki:	f	f=x-B
g) Zimmete'l-bâki:	g	
h) Sahhû'l-bâki:	h	h=f-g
i) Minha der zimem-i mezkûrîn:	i	
i) Ez-ziyâde/ Der kise/	i	i=h-i

1590-1825 arası külliyyenin yılsonu kesin hesapları tablo 2'de belirtilmiştir.

Tablo 2

Kuruluşundan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne Kadar
Atik Valide Sultan Külliyesinin Yılsonu Kesin Gelir-Gider Hesabı

Tarih	Cari Yıl Gelir	Giderler	Fark
1592-93	7.287.151,00	2.796.882,00	4.490.269,00
1593-94	7.562.606,00	3.304.277,00	4.258.329,00
1594-95	7.487.780,00	3.115.168,00	4.372.612,00
1595-96	7.403.360,00	3.410.868,00	3.992.492,00
1596-97	3.068.410,00	3.541.946,00	-473.536,00
1599-1600	7.261.882,00	3.273.902,00	3.987.980,00
1601-1602	7.791.776,00	3.322.407,00	4.469.369,00
1670-1671	3.450.044,00	3.650.520,00	-200.476,00
1686	3.983.076,00	5.227.671,00	-1.244.595,00
1687	3.729.228,00	3.615.915,00	113.313,00
1688	3.731.539,00	3.120.563,00	610.976,00
1689	3.653.260,00	2.582.752,00	1.070.508,00
1690	3.758.894,00	3.081.292,00	677.602,00
1691	3.960.789,00	4.426.810,00	-466.021,00
1692	3.917.488,00	3.746.387,00	171.101,00
1693	4.238.045,00	3.309.370,00	928.675,00

ATİK VALİDE SULTAN KÜLLİYESİNDE İDARİ VE MALİ YAPI (1590-1830) / Ramazan PANTİK

1694	4.176.007,00	3.600.519,00	575.488,00
1695	4.166.358,00	3.602.208,00	564.150,00
1696	4.149.467,00	3.505.900,00	643.567,00
1697	3.844.859,00	3.187.479,00	657.380,00
1698	3.863.729,00	3.237.411,00	626.318,00
1699	4.254.334,00	3.622.852,00	631.482,00
1700	4.219.280,00	3.608.980,00	610.300,00
1701	4.211.499,00	3.182.117,00	1.029.382,00
1702	4.234.368,00	3.194.954,00	1.039.414,00
1703	4.253.381,00	3.028.380,00	1.225.001,00
1705	4.559.836,00	3.131.728,00	1.428.108,00
1706	4.265.404,00	3.146.672,00	1.118.732,00
1707	4.250.374,00	3.151.454,00	1.098.920,00
1708	5.823.658,00	3.054.187,00	2.769.471,00
1709	4.227.892,00	3.040.343,00	1.187.549,00
1710	4.193.420,00	2.943.657,00	1.249.763,00
1711	4.244.777,00	3.003.457,00	1.241.320,00
1712	4.277.934,00	3.036.614,00	1.241.320,00
1713	4.257.129,00	3.280.994,00	976.135,00
1714	4.255.578,00	3.344.598,00	910.980,00
1715	3.767.420,00	3.204.585,00	562.835,00
1718	3.746.488,00	3.136.808,00	609.680,00
1719	3.764.601,00	3.211.120,00	553.481,00
1720	3.988.188,00	3.259.908,00	728.280,00
1721	3.785.477,00	3.195.697,00	589.780,00
1722	3.824.895,00	3.160.107,00	664.788,00
1723	3.765.618,00	3.085.938,00	679.680,00
1724	3.805.250,00	3.154.898,00	650.352,00
1725	3.914.167,00	3.309.267,00	604.900,00
1725	3.862.400,00	3.242.720,00	619.680,00
1727	3.778.096,00	3.125.416,00	652.680,00
1730	3.889.512,00	3.259.832,00	629.680,00
1733	3.933.376,00	3.377.209,00	556.167,00

VAKIF KURAN KADINLAR

1740	3.989.607,00	4.090.017,00	-100.410,00
1742	4.294.790,00	4.281.590,00	13.200,00
1746	4.015.603,00	3.692.498,00	323.105,00
1757	4.703.115,00	5.387.214,00	-684.099,00
1762	3.563.863,00	4.203.498,00	-639.635,00
1766	3.542.275,00	3.765.103,00	-222.828,00
1770	3.901.844,00	4.648.978,00	-747.134,00
1774	7.315.747,00	6.428.115,00	887.632,00
1779	5.095.824,00	5.053.007,00	42.817,00
1783	5.638.207,00	5.438.744,00	199.463,00
1788	4.902.505,00	6.375.741,50	-1.473.236,50
1794	4.817.721,00	5.414.299,00	-596.578,00
1801	3.407.356,00	3.953.704,00	-546.348,00
1805	3.457.356,00	4.215.778,00	-758.422,00
1810	3.497.547,00	4.857.788,00	-1.360.241,00
1815-16	8.574.514,00	9.630.044,00	-1.055.530,00
1820	4.390.237,00	5.140.460,00	-750.223,00
1825	4.390.337,00	5.482.298,00	-1.091.961,00

Atik Valide Sultan Külliyesi'nin yılsonu kesin hesaplarının incelenmesinden külliye'nin 1757 senesine kadar olağanüstü durumlar hariç bütçesinin nadiren açık verdiği ortaya çıkmaktadır. Bilakis külliye her yıl düzenli olarak büyük meblağlara varan bütçe fazlaları vermektedir. Külliye'nin inşasından devam eden ilk çeyrek asırlık dönemde bütçe fazlaları 4.000.000 akçe civarındadır. Bu dönemde vakıf zirai gelirlerini kendi cabileri kanalıyla aynı olarak topluyordu. Zirai üretim kaynaklarının mukataaya bağlanması ve gelirlerin iltizam yöntemiyle tahsil edildiği dönemde bazı mukataa birimlerinin de kaybedilmesiyle, bütçe fazlaları 17. yüzyılın ortalarından sonlarına kadar geçen elli yıllık dönemde 500.000 akçe seviyelerine gerilemiştir. II. Viyana bozgunu sonrası devletin mali kaynak yaratma çabaları sürecinde merkezi vakıfların gelirleri de savaş finansmanında kullanılmıştır. Bu bağlamda merkezi vakıflardan olan Atik Valide Külliyesi de bu süreçte savaş finansmanında kullanılmak üzere düzenli olarak iç hazineye kaynak aktarmıştır. Yaşanan süreçte külliye bu dönemde neredeyse ilk defa art arda bütçe açıklarıyla yüzleşmiştir. Kısa sürede toparlanan külliye, yüzyılın sonunda hayata geçirilen cizye reformuyla

cari yıl fazlalarını bir milyon akçenin üzerine çıkarmıştır. 1715 yılında idari bir düzenlemeden kaynaklandığını düşündüğümüz bir gerekçe ile külliye'nin cizye gelirlerinin ortadan kalkmasıyla, bütçe fazlaları yüzyılın ortalarına kadar yeniden 500.000-600.000 akçe seviyelerine gerilemiştir.

Ancak 1757 yılından sonra bütçe açıkları mutad hale gelecek 1783 yılından sonra 1825 yılına kadar külliye bir daha bütçe fazlası vermeyecektir. Bütçe açıklarının siyasi ve ekonomik konjoktüre ve idari düzenlemeye bağlı olarak birbirini tetikleyen iki önemli sebepten meydana geldiği tespit edilmektedir. İdari düzenlemeden maksat külliye'ye ait mukataa kaynaklarının işletme hakkının el değiştirmesidir. Haremeyn mukataaları 1171/1757-58 yılına gelene dek Darüssaade ağalarının nezaretinde idi. Fakat Darüssaade ağalarının uhdelerinde olan mukataaların miri mukataalar gibi verimli işletilemedikleri ve yeterli düzeyde hasılat elde edilemediği gerekçesiyle 1171/1757-58 senesinde kontrolü Darüssaade ağalarından alınarak defterdarlara, Darphane'ye teslim edilmiştir.²² İlerleyen yıllarda muhasebelerden bu düzenlemenin külliye için şu şekilde işlediği tespit edilmektedir: Başta Yeni-İl Hassı olmak üzere bütün vakıf mukataaları külliye'nin/Darüssaade ağalığının elinden alınmış, Darphane tarafından malikâne kapsamında taliplilerine yeniden ihale edilmiştir. Bir defaya mahsus alınan muacceleler ayrı bir fonda değerlendirilmek üzere Darphane'ye teslim edilmiş, her yıl *mal* adında alınacak olan taksit meblağı olan 2.888.320 akçe de vakfa verilmiştir. Nitekim külliye hesaplarında 1758 yılından itibaren 1825 yılına kadar bir daha mukataa geliri kaydedilmemiştir. Bu süreçte Darphane ve Hazine-i Amire tarafından vakfa mukataa bedeli olarak yukarıdaki sabit bedel ödenmiştir.²³ Bu tarihten itibaren bu *mallar* Haremeyn Hazinesinin yani Atik Valide Külliyesinin temel gelirini oluşturmuştur. Ancak Darphane'ye teslim edilen muacceleleri vakıflar bir daha alamayacaklar, Darphane Hazinesinde biriken Haremeyn mukataa ve mal paraları Küçük Kaynarca

22 Feraizcizâde Mehmed Said Efendi, *Gülşen-i Maarif, Darü't-tübâ'ti'l-âmire* [İstanbul], 1252 (1836), s. 1507. "... defterdarlar marifetiyle taliplilerine satılıp bedelleri hazine-i hümayuna vaz' ve haremeyn surresi sürre emine'lerine teslim ve evkâf-ı sâire imâretlerinin masârif ve vezâyifi hazine-i hümayundan mütevellilere i'tâ fazla-i evkâf lede'l-iktizâ umûr-ı haremeyne sarf için hazine-i hümayunda kalmak ve mukâtaat ve tevliyâtlerin ekserisi yazıcı mazulleri, teberdarân ve ağa çukadarlarında bulunmağın cümlesi ref' ve bundan böyle merkumlara mukâtaat verilmeyip aher taliplilerine verilmek ve darüssade ağaları ve yazıcılara faiz mukâataatından mikdâr-ı kifâye şey tayin olunub ve nezâret ve tezâkir ve muhasebât kendü mühürleriyle olmak üzere..."

23 2.888.320 akçe sabit bedel üzerinden yapılan mukataa mal bedelleri muhasebelerde şu şekillerde geçmektedir: "Vakf-ı mezbûra Haremeyn tarafından verilmesi muayyen olan ve zirde mu-

ve Yaş Antlaşmalarıyla sonuçlanan Rusya ile yapılan savaşların finansmanında kullanılacaktır.²⁴ Yaşanan süreçte külliye, mukataasının reel bedelini ve özellikle muaccesini alamamış bu durum gelir kaybı yaşamasına neden olmuş ve neticede külliye bütçe açıkları vermeye başlamıştır.

Bütçe açıklarına yol açan ikinci etmen fiyat artışlarıdır. Külliye günde 1000 kişilik iki öğün yemek çıkarıyordu. İmarete dağıtılan yemek ve yanında verilen fodulanın hazırlığı için imaret kilerine yıl içinde aralıklarla büyük miktarlarda malzeme alımı yapılıyordu. Külliye, imaret kilerine yirmiye yakın malzeme için düzenli diyebileceğimiz bir alım gerçekleştiriyordu. Külliyeenin en büyük masraf kalemini oluşturan imaret mutfağı için yapılan ödemeler on sekizinci yüzyılın ortalarına kadar giderler toplamının %40-45'ini oluştururken yüzyılın ikinci yarısında yaşanan fiyat artışlarıyla bu oran 2-3 kat artmıştır. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında başlayan fiyat artışları Tanzimat Dönemine kadar devam etmiştir. İmaret kilerinin 1725 yılı fiyatlarına kıyasla 1825 yılına geldiğimizde, bal %1069, pirinç %1025, tuz %824, sadeyağ %466, zeytinyağı %452, un 1788 yılı itibariyle %266 oranında artmıştır.

Bu iki etken yani fiyat artışları ve mukataaların Darphane tarafından işletilmeye başlanması külliyeenin bütçe açıkları vermesiyle sonuçlanmıştır. Esasen külliye muhasebelerine daha yakından baktığımızda bütçe açıklarının görünenen daha fazla olduğu ancak özellikle ilk Rusya savaşının sonlarına doğru vakfa devlet tarafından yapılan yardımların suni bir iyileşme sağladığı görülmektedir. Bu bağlamda 1773 yılında vakfın imaret mutfağında dağıtılan fodula yapımı için hinta bahası adı altında Tersane-i Amire tarafından 3.718.041 akçe yardım yapılmıştır. 1774 senesinde aynı başlık altında tersane tarafından vakfa ödenen 6.994.468 akçe, külliyeenin 1757 yılından beri ilk defa bütçe fazlası vermesini sağlamıştır. Tersane-i Amire tarafından fodula bedeli olarak dakik (un) ve hinta (buğday) bahası adı altında yapılan ödemeler 1780 yılı itibariyle 1.440.000 akçeye sabitlenmiştir. Bu yardımlar bütçe açıklarını durduramamış ancak açıkların şişmesini önlemiştir.

harrer maddeler mukabili 71 senesi için mütevell-i mumâ-ileyhe Hazine-i Amire'de mahfuz mal-ı Haremeynden ber vech-i nakd teslim olunan", BOA, Ev. HMH.d 5110; "mukâtaat-ı vakf-ı mezkûr faizlerinden Hazine-i Amire-i miriden gayr-i ez mal-ı Haremeyn mütevell-i mûmâ-ileyhe bâ telhîs ve bâ fermân-ı âli teslim olunan: 2.788.320", BOA, Ev. HMH.d 5449.

24 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 102.

Sonuç

Merkezi vakıflar çok geniş bir yelpazede kendisinin şekillendirdiği ve kontrol ettiği iktisadi bir faaliyet alanı yaratmıştır. Bu nitelikteki devasa bütçeli vakıfları idari ve mali denetimleri, faaliyet alanları, kaynak kullanım biçimleri, mali imkânları ve iktisadi ağırlıkları, teşkilat yapısının niteliği benzeri kıstaslarla yeniden değerlendirmek faydalı olabilir. Merkezi vakıflardan olan Atik Valide Sultan Külliyesi, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluşuna kadar Darüssaade ağalarının nezaretinde devlet tarafından yönetilmiş, mali ve idari yönden düzenli olarak denetlenmiştir. Güçlü bir denetim aracı olan muhasebe kayıtları denetim ve yönetim erkini etkin bir şekilde çalıştıran temel dinamik olarak okunabilir.

Atik Valide Sultan Külliyesi 18. yüzyılın ortalarına kadar mali açıdan dirençli ve kuvvetlidir. Bu dönemde vakıf büyük miktarlarda bütçe fazlası vermektedir. Bunda Atik Valide Sultan Vakfının sahip olduğu büyük tarımsal araziler ile Üsküdar başta olmak üzere İstanbul'un çeşitli semtlerindeki ticari çekim merkezlerinde oluşturduğu işletme, atölye, dükkân, han, hamam gibi kuruluşlarla şehir ekonomisi ile hinterlandı arasında iktisadî ve ticarî bir teşebbüs ağı oluşturarak, iktisadi faaliyetlerin hem de coğrafi alana yayılması hem de sektörel çeşitlilik taşıması belirleyici olmuştur.

18. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte devletin mali kaynak yaratma teşebbüsleriyle başlayan devlet müdahaleciliği merkezi vakıfların en büyük varlıklarını oluşturan mukataaların ellerinden çıkmasına neden olmuştur. Artarak devam eden müdahalecilik vakıfların zirai gelirlerine önemli bir darbe vurmuştur. Yaşanan süreç merkezi vakıfların bütçe dengesini bozmuş ve asırlar sonra vakıflar bütçe açıklarıyla yüzleşmek sorunda kalmışlardır. Yıllık hesap fazlalarını doğrudan iç hazineye aktaran merkezi vakıfların bütçe yapıları yeni sürece adapte olamadığından bütçe açıkları derin ve kalıcı olmuştur. Son tahlilde merkezi vakıflar, Evkaf-ı Hümayun Nezareti öncesinde devlet yardımıyla ayakta kalabilen kurumlara dönüşmüşlerdir.